

ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΔΑΜ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΗΑΜΑ ΣΤΗ ΣΥΡΙΑ¹

Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά

Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ
Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

Το έτος 1973 η συριακή αστυνομία συνέλαβε ομάδα αρχαιοκαπήλων, στην κατοχή των οποίων βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με παράσταση του Αδάμ. Το έργο –προϊόν λαθρανασκαφής, προερχόμενο πιθανότατα από την περιοχή της Ηαμα– μεταφέρθηκε στο Μουσείο της πόλης αυτής (εικ. 1)².

Εικονίζεται νεανική μορφή καθισμένη σε θρόνο, κάτω από τόξο που πατά σε δύο κιονίσκους με κορινθιακά κιονόκρανα. Η μορφή, που παριστάνεται σε στάση μετωπική, έχει κοντά σγουρά μαλλιά και είναι ντυμένη με χιτώνα και βαρύ πτυχωτό ιμάτιο. Το αριστερό της χέρι είναι καλυμμένο, ενώ το δεξί εκτείνεται σε χειρονομία λόγου. Δεξιά και αριστερά από το κεφάλι της αναγράφεται το όνομά της στην ελληνική γλώσσα (ΑΔ – ΑΜ). Ανάμεσα στο δεξί χέρι και το κεφάλι της μορφής επαναλαμβάνεται σε κάθετη φορά το ίδιο όνομα στη συριακή γλώσσα, γραμμένο από τεχνίτη που προφανώς δεν γνώριζε καλά τη συριακή γραφή.

Το θέμα του ένθρονου ντυμένου Αδάμ –παλιότερο γενικά– είναι γνωστό από τρία ψηφιδωτά προερχόμενα, όλα κατά πάσα πιθανότητα, από τη Συρία. Το πρώτο, που αποκαλύφθηκε στην πόλη Huarte και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Απάμειας, κοσμούσε το κεντρικό κλίτος παλαιοχριστιανικής βασιλικής, γνωστής ως *Μιχαήλιον* (εικ. 2)³: το δεύτερο είναι το ψηφιδωτό του Μουσείου της Ηαμα: το τρίτο βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Κολεγγάης (εικ. 3)⁴.

Από τα τρία ψηφιδωτά, το καλύτερα σωζόμενο είναι αυτό της Huarte, το οποίο χρονολογείται πιθανότατα στο 487/488 μ.Χ.⁵. Ο Αδάμ εικονίζεται εκεί μπροστά από την αψίδα του ιερού βήματος, στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους και στον κεντρικό του άξονα. Είναι ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο, κάθεται σε θρόνο και κρατάει στο αριστερό του χέρι ένα ανοιχτό βιβλίο. Τον περιβάλλουν δύο κυπαρίσσια, στα οποία τυλιγόνται δύο φίδια, ενώ ο υπόλοιπος χώρος γεμίζει με ποικίλα ζώα και πτηνά που πλησιάζουν με ειρηνική κίνηση προς την κεντρική μορφή. Πρόκειται, λοιπόν, για μια προπρωτοπική παράσταση του Αδάμ, που αφορά στον Επί-

1. Ψηφιδωτό από το Μουσείο της Ηαμα στη Συρία (αρχείο Μεγάρου Μουσικής Αθηνών).

2. Ψηφιδωτό από το Μουσείο της Απάμειας, Κορμυσιόε πολυκοσμική βασιλική (Μιχαήλιαν) στην πόλη Huarte της Συρίας (Donceel-Voûte 1988, εκ. 71).

γείο Παράδεισο (Γένεσις 2,8), και η εικονογράφηση παραπέμπει στο χωρίο της Γένεσις 2.19-20, όπου ο Αδάμ ονοματίζει τα ζώα κατ' εντολήν του Θεού: *καί εἶπλεσεν ὁ Θεός ἔτι ἐκ τῆς γῆς πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἤγαγεν αὐτὰ πρὸς τὸν Ἀδὰμ, ἰδεῖν τί καλέσει αὐτά, καὶ πᾶν ὃ ἐάν ἐκάλεσεν αὐτό Ἀδὰμ ψυχὴν ζῶσαν, τοῦτο ὄνομα αὐτῷ, καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ ὀνόματα πᾶσι τοῖς κτήνεσι καὶ πᾶσι τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ πᾶσι τοῖς θηρίοις τοῦ ἀγροῦ ...*

Τα ψηφιδωτά της Hama και της Κοπεγχάγης –προϊόντα λαθρανασκαφῶν– είναι τεμαχία αποσπασμένα από το σύνολο της διακόσμησης στην οποία ανήκαν και με εντελώς άγνωστο τον αρχιτεκτονικό τους περίγυρο. Η ταύτιση τους είναι δυνατή μόνο χάρη στην επιγραφή ΑΔΑΜ που τα συνοδεύει. Στο ψηφιδωτό της Κοπεγχάγης –για το οποίο προτάθηκε ως πιθανός τόπος προέλευσής η βόρεια Συρία και ως πιθανή χρονολογία κατασκευής τα τέλη του 5ου ή οι αρχές του 6ου αι. μ.Χ.⁶– διασώζονται στις παρυφές κά-

ποια στοιχεία (φίδι, κεφαλή παγωνιού) που μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι και εδώ ο Αδάμ περιβαλλόταν από ζώα, όπως στο ψηφιδωτό της Huarte. Αντίθετα, στο έργο της Hama δεν υπάρχουν ενδείξεις για την υπόλοιπη διακόσμηση του διαπέδου, εκτός ίσως από το μικρό άνθος στην επάνω αριστερή γωνία, όμοιο με τα άνθη που υπάρχουν διάσπαρτα και στην παράσταση του Μιχαήλιου. Οι κιονίσκοι πάντως που στηρίζουν το τόξο, κάτω από το οποίο εικονίζεται ο Αδάμ στο ψηφιδωτό αυτό, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως το αντίστοιχο εικονογραφικό στοιχείο των δύο κυπαρισσιών που εικονίζονται στα ψηφιδωτά της Huarte και της Κοπεγχάγης. Είναι πιθανό ότι και στην περίπτωση αυτή η μορφή περιβαλλόταν από ζώα. Πιθανόν ακόμη είναι ότι και τα δύο αποσπασματικά έργα προέρχονται από τη διακόσμηση εκκλησιαστικών κτηρίων.

Στις παραστάσεις της απόδοσης ονομάτων στα ζώα ο Αδάμ εικονίζεται κατά κανόνα γυμνός, σύμφωνα με το χωρίο της Γένεσις 2.25: *καὶ ἦσαν οἱ δύο γυμνοί, ὁ ἔτι Ἀδὰμ καὶ ἡ γυνὴ*

αυτό, και *οὐκ ἠσχύνοντο*. Το γεγονός ότι στα τρία ψηφιδωτά ο *Αδάμ* εμφανίζεται ἐνθρονος και ντυμένος δείχνει πιθανότατα την πρόθεση του ψηφοθέτη ή του εντολοδότη να μην εικονογραφηθεί απλώς το χωρίο της Γένεσης, αλλά να αποδοθεί συμβολικό-αλληγορικό περιεχόμενο στη σκηνή, όπως εύστοχα έχει ήδη παρατηρηθεί⁷. Στην προσπάθεια να δοθεί ερμηνεία της παρουσίας των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του *Αδάμ* στα τρία συριακά ψηφιδωτά –πρωύτερων σε σχέση με τη χρονική στιγμή στην οποία διαδραματίζεται η σκηνή– και να ανιχνευθεί το περιεχόμενο του συμβολισμού που εμπεριέχεται σ' αυτά, έχουν εκφραστεί διάφορες υποθέσεις: π.χ. η ερμηνεία του *Αδάμ* ως άρχοντα της Δημιουργίας ή η ταύτισή του με τον Χριστό, τον νέο *Αδάμ*, σύμφωνα με τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου που συνδέουν τον *Αδάμ* με τον Χριστό: *ὡσερ γὰρ ἐν τῷ Ἀδάμ πάντες ἀποθνήσκουσιν, οὕτω καὶ ἐν τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιήθησονται* (Προς Κορινθίους, Α', 15.22 –πρβλ. και 15.45). Η παράσταση έχει επίσης ενταχθεί στην εικονογραφική παράδοση του Ορφέα-σαγήνευτή των ζώων, στις χριστιανικές εκδόσεις της οποίας περιλαμβάνεται και η απεικόνιση του *Αδάμ* καθώς ονοματίζει τα ζώα. Παράλληλα, έχει επισημανθεί η σχέση του ἐνθρονου *Αδάμ* –ανεξάρτητα από τα ζώα που τον περιβάλλουν– με την αυτοκρατορική εικονογραφία και την εικονογραφία του Χριστού⁸.

Ο εικονογραφικός τύπος που ακολουθεί το ψηφιδωτό της Hama έχει πιθανότατα συριακή προέλευση. Σύμφωνα με μία ερμηνεία, που βασίζεται σε συριακούς ἕμνους του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ., ο ντυμένος ἐνθρονος *Αδάμ* των τριών έργων πιθανότατα συμβολίζει την επανάκτηση της χαμένης θείας σοφίας και δόξας, που επιτεύχθηκε διαμέσου της ἐλύσεως του Χριστού⁹. Είναι πολύ χαρακτηριστικοί οι στίχοι του κατ'εγόμενου από τη Συρία Ευφραϊμ στον ἕμνο VI.9, στις στροφές όπου προσδίδονται στην Εκκλησία τα στοιχεία του πρώτου Παραδείσου (στρ. 7-9): *... Κανείς ανάμεσά τους δεν είναι γυμνός: η δόξα τους νύνει ξανά. Κανείς ἐδῶ δεν σκεπάζεται με φύλλα, κανείς δεν στέκει σε στάση ντροπής. Ο ἴδιος ο Κύριος φρόντισε να ξαναβρῶν τον αδαμικό τους ἐνδύμα. Ἐνῶ η Εκκλησία ἐξαγνίζει τ' αὐτά τους από τα λόγια του ὄψεως ... , ἰδοὺ αὐτοὶ που εἶχαν χάσει το ἐνδύμα τους ντύθηκαν ξανά στα λευκά¹⁰.*

Είναι αξιοσημείωτο ότι στην μνολογία ο *Αδάμ* εμφανίζεται ντυμένος στον Παράδεισο με «πολλὴν θεοφάντων», για την απώλεια της οποίας θρηνεί. *Στολὴν με ἐνδύσασθε θεοφάντων, Σωτήρ, ἐν τῇ Ἐδέμ εὐσπλαχνος, ἐγὼ δὲ σου παρεῖδον τὴν ἐντολήν, πειθεῖς τῷ ἄλδοστο, καὶ γυμνός καθωράβην ὁ ταλαιπώρος (Πρωΐδιον, Κυριακή της Τυρινής, κανὼν, ὠδή στ', τροπάριον α' 11)*: ὅμοιες αναφορές γίνονται σε διάφορα σημεία του Μεγάλου Κανὼνα του Ανδρέου Κρήτης (ὠδή β', τροπάρια), ὡπως: *Διέρρηξέ νὺν τὴν στολήν μου τὴν πρώτην, ἢν ἐξεφύνατό μοι ὁ Πλαστοουργὸς ἐξ ἀρχῆς, καὶ ἐνθεν κείμαι γυμνός*.

Από τη Συρία προέρχεται κατὰ πάσα πιθανότητα και ένα άλλο τμήμα ψηφιδωτού –πρόϊον δημοπρασίας που αγοράστηκε από το Μουσείο Τέχνης του Cleveland¹²–, που δίνει μια διαφορε-

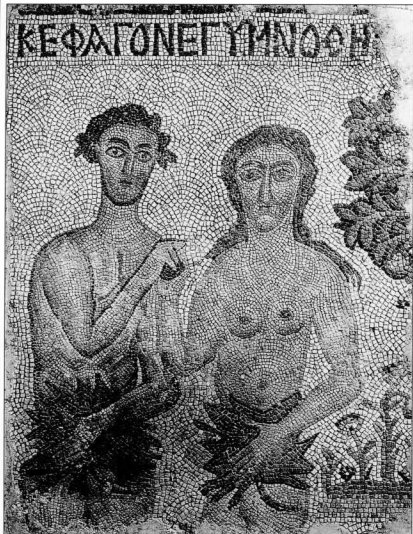
3. Ψηφιδωτό από το Ἐθνικό Μουσείο της Κοτεγγής (Donceel-Voute 1988, ex. 79)

τική, πιο διαδεδομένη στην παλαιοχριστιανική τέχνη, εκδοχή του θέματος του *Αδάμ*: παριστάνεται εκεί η στιγμή της παράβασης της θείας ἐντολής, που αποδίδεται με τη εικονογράφηση του χωρίου της Γένεσης 3.6-7: *... καὶ λαβούσα ἀπὸ τοῦ καρποῦ αὐτοῦ ἔφαγε: καὶ ἔδωκε καὶ τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς μετ' αὐτῆς, καὶ ἔφαγον, καὶ διηνοήθησαν ὅτι ὀφθαλμοὶ τῶν δύο, καὶ ἔγνωσαν ὅτι γυμνοὶ ἦσαν, καὶ ἔρραψαν φύλλα συκῆς καὶ ἐποίησαν ἑαυτοὺς περιζώματα*. Τους Πρωτοπλάστους συνδέουμε επιγραφικά, στην οποία αναγράφεται με περικοπές και λάθη το παραπάνω χωρίο της Γένεσης (εἰκ. 4).

Η σπανιότητα της απεικόνισης του *Αδάμ* ντυμένου στη σκηνή της ἀπόδοσης ονομάτων στα ζώα συντέλεσε στη γι δεκαετίες παρανόηση τμήματος της παραστάσεως του χειρογράφου «της Βίβλου της βασιλισσας Χριστιανῆς» (π. ll) μισού του 10ου αι. (Vat., cod. Reg. gr. 1, f. ll), όπου απεικονίζεται ο *Αδάμ* ονοματίζοντας τα ζώα, ντυμένος και φορώντας φωτιστόφανο (στοιχείο που υπάρχει και στο ψηφιδωτό της Κοτεγγά-

Βιβλιογραφία

- Balty, J. (1977), *Mosaïques antiques de Syrie, Bruxelles*.
- Balty, J. (1984), «Les mosaïques de Syrie au VIe siècle et leur répartition», *Byzantion* 54, σσ. 437-468 (η δίαζ. 1995, σσ. 87-109).
- Balty, J. (1995), *Mosaïques antiques du Proche-Orient, Paris*.
- Carivet, M.T. et P. (1975), «La mosaïque de Adam dans l'église syrienne de Huarte (Ve s.)», *Cahiers Archéologiques* 24, σσ. 49-69.
- Carivet, M.T. (1987), «Les mosaïques-στον τόμο του P. et M.T. Carivet, Huarte. Sanctuaire chrétien d'Apamène (Ve-VIe s.)», Paris, σσ. 167-261.
- Donceel-Voute, P. (1988), «Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban, Décor, archéologie et liturgie, Louvain-la-Neuve», σσ. 112-114, 487.
- Donceel-Voute, P. (1994), «Le Ve siècle dans les mosaïques syriennes», *La Mosaïque Gréco-Romaine IV, Trèves 8-14 août 1984*, Paris, σσ. 205-210.

4. Ψηφιδωτό από το Μουσείο Τζέηνης του Cleveland, ΗΠΑ (Donceel-Voûte 1988, εκ. 456).

Παρά τις εμφανείς εικονογραφικές σχέσεις που έχουν τα τρία ψηφιδωτά μεταξύ τους, παρουσιάζουν τεχνοτροπικές διαφορές που δεν επιτρέπουν να τα θεωρήσουμε έργα του ίδιου εργαστηρίου ψηφιδωτών.

Το ψηφιδωτό της Huarite, λόγω της παρουσίας ποικίλων μορφών από το ζωικό βασίλειο (γνωστών από μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών των εργαστηρίων της Απαμείας), παρέχει τη δυνατότητα ευχερέστερης τεχνοτροπικής ανάλυσης από ό,τι τα άλλα δύο ψηφιδωτά, στα οποία μόνον η μορφή του Αδάμ έχει διασωθεί. Οπωσδήποτε, η οποία πρόταση χρονολόγησε των δύο αποσπασματικών έργων δεν μπορεί παρά να βασιστεί κατά κύριο λόγο στη σύγκριση με το «χρονολογημένο και από επιγραφή» ψηφιδωτό της Huarite.

Το ψηφιδωτό της Huarite είναι έργο υψηλής ποιότητας: χαρακτηρίζεται από ελευθερία στην απόδοση, προσεγγιζόμενες αναλογίες και πλούσια χρωματικότητα. Από την άλλη μεριά, στο ψηφιδωτό της Hama είναι εμφανής η τάση για σχηματοποίηση: η μορφή είναι απόλυτα μετωπική και η παρουσία του τοξού που την περιβάλλει την απομονώνει, προσδίδοντάς της μια «ιερατική» ακινησία. Από την άποψη αυτή βρίσκεται πιο κοντά στο ψηφιδωτό της Κοπεγχάγης, το οποίο όμως είναι πιο άτεχνο στην απόδοση των όγκων, των πτυχών και της χρωματικής κλίμακας. Οι τεχνοτροπικές αυτές διαφορές, ωστόσο, μπορεί να αντιστοιχούν στη διαφορά ποιότητας των εργαστηρίων που δημιούργησαν τα τρία ψηφιδωτά και δεν σημαίνουν απαραίτητα «σημαντική τουλάχιστον» χρονολογική απόσταση μεταξύ τους. Έτσι, μια χρονολόγηση του ψηφιδωτού της Hama στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι. μ.Χ. θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, πιθανή.

Σημειώσεις

1. Το άθροισμα αυτό – με λίγο διαφορετική γραφή – προορίζεται αρχικά για τον Κατάλογο της Εκθέσης του Μεγάλου Μουσείου Αθηνών «Συρία: Βυζαντινά χρόνια» (Οκτώβριος 2001), στα εκθέματα της οποίας επρόκειτο να συμπεριληφθεί και το ψηφιδωτό του Αδάμ του Μουσείου της Hama. Το έργο δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατόν να αποσταλεί στην Ελλάδα.
2. Ευχαριστώ την κ. Ε. Ανδρεάδη, υπεύθυνη της οργάνωσης της Εκθέσης στο Μέγαρο Μουσικής, για την ευγενική παραχώρηση της οθόνης της έγχρωμης φωτογραφίας του Αδάμ της Hama, και τους συναδέλφους κ. Β. Κατσαρού και Γ. Φουρνιούδη για τη βοήθειά τους στην ανίχνευση των θεολογικών κειμένων.
3. Canivet 1975, σ. 57, εκ. 9. Canivet 1987, σ. 259-260, πιν. CXVIII.1. Maguire 1987, σ. 368. Donceel-Voûte 1988, σ. 112, σχμ. 40, 113, εκ. 78.
4. Canivet 1987, Canivet 1987, σ. 207-216, 258-260, εκ. 67, πιν. CXI-CXVIII, plan X. Maguire 1987, σ. 367-368, εκ. 3. Donceel-Voûte 1988, σ. 102-116, εκ. 71, πιν. εκτός κειμένου 5.
4. Trolle 1971. Βλ. για το ψηφιδωτό αυτό και στους Canivet 1975, σ. 56-57, εκ. 8. Canivet 1987, σ. 259-260, πιν. CXVIII.2. Maguire 1987, σ. 368, εκ. 4. Donceel-Voûte 1988, σ. 112, σχμ. 40, 113, εκ. 79.
5. Canivet 1987, σ. 56.
6. Trolle 1971, σ. 112.
7. Maguire 1987, σ. 368.
8. Canivet 1975, σ. 57-58. Canivet 1987, σ. 258-259.
9. Maguire 1987, σ. 372.
10. Εκείθεν απόδοση της γαλλικής μετάφρασης του ουρικού υμνού, βλ. R. Lavenant, Ephrem de Nisibe, Hymnes sur le paradis, Sources Chrétiennes no. 137, Paris 1968, σ. 84-85.
11. Πρώτ. Τριών. Κυριακή της Τυρνής, κανών, ωδή ζ', τροπάριον β' και Προσόδιον κειμένου, τροπάριον β'.
12. Donceel-Voûte 1988, σ. 487, εκ. 456.
13. Και άλλα παραστάσια του Αδάμ με φωτιστήριο, βλ. στον Grabar 1946, σ. 300, πιν. LVIII.1 (τοχογραφία κοπτικού παρεκκλήσιου στο Bawit) | Trolle 1971, σ. 109, εκ. 5.
14. Dufrenoy 1965.
15. Kitzinger 1965, Balty 1977, σ. 9-10, Η δία 1984, Hellenkemper-Salies 1967, σ. 293-308. Donceel-Voûte 1984.

γης)¹³, χαρακτηριστικά που οδήγησαν στην ταύτισή του με τον Μωυσή. Τα σιακικά ψηφιδωτά έριξαν φως και στην παράσταση αυτή, στην οποία πιθανόν επιβιώνει ο παλαιοχριστιανικός εικονογραφικός τύπος¹⁴. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, αντίθετα με τις τρεις ψηφιδωτές απεικονίσεις του Αδάμ, στο χειρόγραφο του Βατικανού εμφανίζεται σε περιγραφική διαδοχή ολοκληρωμένη η απεικόνιση του Παραδείσου, με τις δύο φάσεις της Δημιουργίας: την προπρωτική, με τον Αδάμ κυρίαρχο μέσα στην αρμονία του σύμπαντος, και την μετά την Πτώση, με τους Πρωτόπλαστους να έχουν απωλέσει την ουράνια είνονια και δόξα.

Και τα τρία ψηφιδωτά στα οποία υπάρχει η απεικόνιση του Αδάμ ανήκουν σε μια εποχή πολύ σημαντική για την εξέλιξη της τέχνης του ψηφιδωτού στη Συρία, όπου, μετά τα μέσα του 5ου αι., εμφανίζονται νέες τάσεις, δοκιμάζονται καινοτομίες και κυριαρχούν νέα εικονογραφικά σχήματα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού έργων που δεν περιορίζονται μόνο σε στενά τοπικά όρια, αλλά επηρεάζουν καθοριστικά τη διαμόρφωση της τέχνης αυτής σε ολόκληρο το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου¹⁵.

- Dufrenoy, S. (1965), «La page de la Creation dans la Bible de la Reine Christine», *Annuaire de l'Université de Sofia - St. Kliment Ohridski - Centre de Recherches Slavo-Byzantines* («Ivan Dujcevic» 88 (7), σ. 37-40).

- Grabar, A. (1946), «Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique», vol. II: *Iconographie*, Paris.

- Hellenkemper-Salies, G. (1967), «Die Datierung der Mosaiken im Grossen Palast zu Konstantinopel», *Bonner Jahrbücher* 187, σ. 273-308.

- Kitzinger, E. (1965), «Stylistic Developments in Pavement Mosaics in the Greek East from the Age of Constantine to the Age of Justinian», *La Mosaïque Gréco-Romaine I, Paris 29 Août - 3 Septembre 1963*, Paris, σ. 341-352.

- Maguire, H. (1987), «Adam and the Animals: Allegory and the Literal Sense in Early Christian Art», *Studies on Art and Archaeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday*, eds. W. Tronzo and I. Lavin, Dumbarton Oaks Papers 41, Washington, DC, σ. 363-373. H. Maguire, *Rhetoric, Nature and Magic in Byzantine Art*, Variorum Collected Studies Series, 1988, IV.

- Trolle, S. (1971), «Hellig Adam i Paradies», *Nationalmuseets Afdelsmark*, København, σ. 105-112.